

ՄԱԽԼՅԱՆ ԲԵՆԻԱՄԻՆ
(ԱԻ)

ՀԱՄԱՇԵՆԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ ՈՐՊԵՍ
ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆ ՍՈՉԻ-ԳԱԳՐԱ
ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՒՄ 1919Թ.

1919թ. փետրվարին «սպիտակ» Կամավորական բանակը դուրս քշեց Սոչիից վրացական զորքերը, որից հետո նվաճեց Գագրայի տարածքը: Այս բանակի առաջխաղացումը համընկել էր անկարգություններ անող վրաց զինվորականների դեմ համշենահայ բնակչության մասնակի զինված ելույթի հետ: Սոչիի Հայոց ազգային խորհուրդը (այսուհետև՝ ՀԱԽ) կոչ էր անում բոլոր շահագրգիռ կողմերին այլևս չենթարկել շրջանը Վրաստանի կառավարության իշխանությանը¹: «Սպիտակ շարժման» և վրաց զինված ուժերի բախման հետևանքով առաջացել էր Սոչիի ռազմաճակատը: «[Սոչիի շրջանում] բուռն դժգոհություն չկար Կամավորական բանակի դեմ մինչև մոբիլիզացիայի յայտարարումը... [ռուս գյուղացիությունը] սաստիկ յուզեց և որոշեց զինուոր չտալ»²: Բնակչության հուզումներն ակտիվ հրահրում էին ռուս սոցիալիստ-հեղափոխականները: Ձորահավաքից խուսափողները թաքնվում էին լեռներում: Նրանց հավաքում ընդունվել էր բանաձև, որը մերժում էր գորակաչի մասին հրամանը, քանզի «գյուղացիները չեն ցանկանում զոհվել վրացական և բոլշևիկյան ռազմաճակատներում...»³: Շարժումը ղեկավարելու համար ընտրվել էր «Ժողովրդական շտաբ»: Խռովարար ռուս գյուղացիները կոչվում էին «կանաչներ»՝ կոմունիստ «կարմիրներից» և միապետական «սպիտակներից» տարբերելու համար⁴: Որոշվել էր սկսել ապստամբություն «սպիտակների» դեմ և գրավել շրջանի քաղաքները: Լեռներից Սոչիի ուղղությամբ արշավելու համար անհրաժեշտ էր անցնել հայկական ավանների միջով, որոնք գտնի էին կազմում ռուսաբնակ գյուղերի և ծովափի միջև: Ուստի հարկավոր էր հայ գյուղացիների համաձայնությունը ստանալ, կամ գոնե նրանց չեզոքությունն ունենալ: Ապստամբների ղեկավարները խնդրեցին Սոչիի ՀԱԽ-ի անդամներին իրենց հետ բանակցությունների մեջ մտնել: Հայերի ներկայացուցիչները մոտաժողովում էին հայտնում, որ առաջացած հակամարտությունից կարող է օգտվել վրացական բանակը: Հայկական կողմը կասկածում էր նաև, որ անհա-

ջողութեան դեպքում ապստամբները կարող էին դիմել Վրաստանի օգնության⁵: Ուստի հայերը պարզ արտահայտեցին իրենց դիրքը. նրանք դեմ են ապստամբությանը, իսկ եթե վրացական բանակն օգտվելով ելույթից ճեղքի ռազմաճակատը, ապա հայերն այդ պարագայում, իրենց գոյությունը պահելու համար, կմիանան ցանկացած ուժի հետ, թեկուզ «սպիտակ»: Այսպիսով հայերի դիրքորոշման հետևանքով հետաձգվեց ապստամբների հարձակումը շրջկենտրոնի ուղղությամբ, ինչն էապես ազդեց դեպքերի հետագա զարգացումների վրա: 1919թ. ապրիլի սկզբին ելույթը սկսվեց, սակայն ոչ այն չափով, որը սպասվում էր: Խոռվարարները կարճ ժամանակով կարողացան գրավել Խոստան և Աղլերը: Հայերից շատերը, որոնք ողջունում էին «սպիտակների» տիրապետությունը, որպես ազատություն վրացական լծից, համերաշխ չեղան այդ պարագայում ռուս գյուղացիների հետ⁶: Չնայած բռնկված ապստամբության՝ բոլոր զինապարտ հայերը ներկայացել էին զորակոչային կետերը: Կազակների երկու հարյուրյակների և հայերից հապճեպորեն կազմակերպված ջոկատների միացյալ ուժի շնորհիվ, ապրիլի 11-ին Խոստայի մոտակայքում եղած դաժան մարտում, հաջողվեց ջախջախել ապստամբների «բանակը», որը քաշվեց դեպի լեռներ: «Սպիտակ» հրամանատարության զնահատականը եղավ այն, թե «բոլոր զորակոչված հայերը հավատարիմ մնացին Ռուսաստանին»⁷: Շրջանում «Աշխատավոր» թերթի սեփական թղթակիցը հաղորդում էր. «Դրությւնը լուրջ էր ծայր աստիճանի, հայերը բնաւ ցանկութիւն չունէին կռիւ բռնել իրենց դրացիների հետ, որոնց հետ տասնեակ տարիներ եղել են բարի հարեաններ և ապրել են շատ խաղաղ ու բարեկամական»⁸: Խոռվարարն ակտիվ մասնակցություն էին ցուցաբերել Պլաստունսկայա գյուղի վրաց բնակիչները⁹: Այս գյուղի դեմ ուղվել էին պատժիչ ուժեր: Նրան հարակից Նորաշեն ավանի հայկական ջոկատին «սպիտակ» հրամանատարությունը կարգադրել էր գրավել ռազմավարական նշանակություն ունեցող բլուրը, որն ընկած էր Նորաշենի և Պլաստունսկայի միջև և, որի վրա դիրքավորվել էին զինված վրացիները: Հայերը մերժեցին այդ կարգադրությունը: Վրաց գյուղացիները, որոնց ելույթի էին հանել վրացական բանակի աջակցության և շրջանում Վրաստանի տիրապետության վերականգնման խոստումներով, հուսախաբ եղան և փախչում էին դեպի լեռներ, տեսնելով «սպիտակների» գերազանցող ուժերը: Մի քանի հարյուր երեխա, կին և ծեր ապաստան գտան դրացի Մամայքա հայկական գյուղում¹⁰: Ըստ «Աշխատավոր»-ի թղթակցի, «Պլաստունսկայի դժբաղդութիւնը անկեղծ ցաւ պատճառեց բոլոր հայութեան, որովհետև այդ խաղաղ...գիւղը զոհ գնաց ...պրովոկացիային»¹¹:

Ունենալով աչքի առաջ վրացական վտանգը, տեղի հայկական բոլոր հասարակական ուժերը համախմբվեցին Սոչիի ՀԱԽ-ի շուրջը և գերագույն ջանքեր գործադրեցին ապստամբ ռուս գյուղացիներին խաղա-

դացնելու համար: Քանզի վրացական բանակի ենթադրվող միջամտությամբ ձգձգվում էր, ապա ապստամբ ղեկավարների մոտ ՀԱԽ-ի խաղաղարար միջնորդությունը հաջողություն ունեցավ: Վերցնելով այդ առաքելությունը ՀԱԽ-ը նախապես առաջարկել էր «սպիտակ» հրամանատարությանն ընդհանուր ներում շնորհել ելույթի մասնակիցներին, ինչպես նաև շրջանում այլևս չանցկացնել զորահավաք¹²: Սուչիի բնակիչ, սոցիալիստ-հեղափոխական Ն. Վ. Վորոնովիչը նվազեցնում է ՀԱԽ-ի դերը խաղաղության հաստատման գործում, ասելով, թե հիշյալ պայմաններն առաջարկվել էին անմիջապես «սպիտակ» հրամանատարության կողմից, իսկ հայերին իբրև մնում էր միայն հաղորդել այն «Ժողովրդական շտաբին»¹³: ՀԱԽ-ի նախաձեռնությամբ 1919թ. ապրիլի 16-ին Սուչիում հրավիրվեց խորհրդակցություն, որի աշխատանքներում մասնակցեցին հայ, ռուս, հույն, էստոնացի և մոլդովացի ազգաբնակչության բանազնացները: Խորհրդակցությունը պարզ կերպով հայտարարեց, որ չի ցանկանում վերստին տեսնել շրջանը Վրաստանի տիրապետության ներքո¹⁴: Սակայն ապրիլի 17-ին, երբ Սուչիի շրջանը գրեթե խաղաղվել էր, վրացական զորքերն անցան հարձակման և այնուհետև գրավեցին Աղյերը: «Սպիտակների» շտաբը, չունենալով բավարար թվով զինված ուժ դիմադրելու համար, պատրաստվում էր լքել Սուչին¹⁵: Համշենահայ համայնքի մեծ մասը տրամադրված էր վաղ թե ուշ վերադառնալ Հայրենիք¹⁶ և այն հարցը, թե կլինի Սուչիի շրջանը Վրաստանի կամ Ռուսաստանի կազմում նրան քիչ էր հուզում: Սակայն համշենահայ բնակչությունը համոզված լինելով, որ վրացական տիրապետության վերահաստատումը բացի հալածանքներից հայերին ոչինչ չի խոստանում, ապա դիմում է ինքնապաշտպանության և այդ պահին հանդիսանում էր գրեթե միակ կազմակերպված ուժը, որը ռազմաճակատում կարողանում է կասեցնել վրացական առաջխաղացումն Աղյերից հյուսիս ընկած տարածքների ուղղությամբ¹⁷: Դեպի հարավ գտնվող Գագրայի և Պիլենկովայի ենթաշրջանի հայկական գյուղերի մեծ մասը չէր դիմադրել վրացական արշավանքի հենց առաջին օրից և կամավոր զինաթափ էր եղել Սուխումի ՀԱԽ-ի անդամների քարոզչության և միջնորդության շնորհիվ¹⁸: Նույնը տրամադրվել էին անել նաև լեռներում գտնվող Չորագյուղ, Քրիստափորովո և Օվա գյուղերի բնակիչները, բայց տեսնելով, որ ոչ մի հնազանդություն չի փնկում թալանից և բռնություններից, գյուղացիները որոշել էին դիմադրել¹⁹: Վրաստանի ՀԱԽ-ը տեղեկացվում էր Գագրայից, որ «հայերը հիշեալ շրջանում ստիպւած լինելով իրենց կեանքը, գոյքը, պատիւը պաշտպանելու համար քաշւել են լեռները և ինքնապաշտպանութեան դիմել գերազանց ոյժերի դէմ: Ներկայումս Պիլենկովայի [ենթա]շրջանի Քրիստափորովո, Օվա, Չորագիւղ...շրջապատւած են վրացական զօրքերով, հայերի տները հրդեհի են մատնւած վրացիների կողմից...վերջիններիս ու հայերի միջև տեղի ունի անհասարկ կռիւ»²⁰: Օգ-

նություն չստանալով «սպիտակներից» և անկարող լինելով սեփական անբավարար ուժերով պահել 15 վերստ երկարությամբ պաշտպանական գիծը, մայիսի 4-ին հայ գյուղացիները ստիպված են լինում զիջել²¹: Հրաժարվելով զինաթափվել, հայերի ինքնապաշտպանական ջոկատներն անցել էին լեռների վրայով դեպի Աղլեր, տանելով իրենց հետ բնակչության մի մասը²²: Սուխումի Հայոց ազգային խորհրդի անդամները դիմել էին Սոչիի ՀԱԽ-ին նամակով, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «[Պիլենկովայի ենթաշրջանի] գիւղերը զինաթափ են լինում, եթե նոր դէպքեր առաջ չգան, [ապա] ազգաբնակչութիւնը ֆիզիքապէս զոնէ տուժած չի լինի (‘’): ...Բայց շատ վատ կը լինի, եթե... Սոչիի և Աղլերի շրջանների հայերը նորից Կամատրական բանակի շարքերում չեն ենթարկուի Այս դէպքում Պիլենկովայի և Սուխումի շրջանի հայերի վիճակը շատ ու շատ կը ծանրանայ և այս հանգամանքը պետք է որ աչքի առաջ ունենան Սոչիի և Աղլերի շրջանի հայերը...»²³: Սոչիի ՀԱԽ-ի պատասխանը երկար սպասել չտվեց. «Ձեզ ևս մի անգամ ընդմիջտ բացարձակապէս յայտնում ենք, որ Սոչիի հայութիւնը ամբողջ 7 ամիս համբերութեամբ տարել է վրացական բաշխուկոկութիւնները, չէզոքութիւնից դուրս չգալով: [Սոչիի Հայոց] Ազգ. Խորհուրդը միշտ դիմումներ է տվել թե՛ վրաց իշխանութեան, թե՛ «ղաշնակիցներին», բայց ոչ մի անգամ Կամատրական բանակին: ...Սոչիի շրջանում մինչև նրանց (իմա՝ վրաց-Բ. Մ.) գալը տիրում էր ազգերի կատարեալ համերաշխութիւն, բայց նրանց տիրապետութեան ընթացքում բոլորքեց տեղական վրացիների շովինիզմը... իսկ այս վերջին շաբաթներում վրաց կառավարութեան ազենտների վերջին պրովոկացիոն գործունեութեան պատճառով քիչ էր մնում վտանգներ հայուս... տասնեակ տարիներ ունեցած խաղաղ հարաբերութիւնները: ...Մի անգամ որոշելով վրացական կառավարութեան դիմագիծը և պարզ լինելով, թէ ինչ է սպասում [հայերին] անկարգապահ [վրաց] զինուորների ներս խուժումից, բնական է, որ Սոչիի շրջանի հայերը պիտի մտածէին լուրջ ինքնապաշտպանութեան մասին և... յենէին այն ուժին, որ այս պարագայում իր բնական օգնականը պիտի լինէր - այդ ուժը լինէր Կամատրական բանակ, թէ մի ուրիշ անուն կրող կազմակերպութիւն: ... Դուք, որ... ձեր աչքի առջև կողոպտել տիք Պիլենկովոն ու ձեր բերանով խոստովանում էք, որ ձեր կառավարութիւնը կարող է այդ կողմի հայերի ֆիզիքական գոյութիւնը վտանգել, բարոյական իրաւունք չունիք... հասարակութեան կարծիքը մոլորեցնելու: ... Եթէ դուք ուզում էք, որ մենք հրաժարուենք անհրաժեշտ ինքնապաշտպանութիւնից, [ապա] համոզեք ձեր ընկեր վրացիներին՝ թող ձեռք քաշեն հայահալած քաղաքականութիւնից...»²⁴:

Ըստ «Աշխատավոր»-ի թղթակցի Սոչիի շրջանի «հայերը կատարեցին վճռական դեր. նրանք մէկ կողմից դրացի գիւղացիներին հանգստացրին, ազատեցին պրովոկացիայից, իսկ միւս կողմից որոշ ռազմա-

կան ուժ հանդես բերին»²⁶։ Իրոք, եթե չլինեք Սոչիի ՀԱՄ-ի միջնորդական նախաձեռնությունը, ապա հայտնի չէ ինչքան կտևեր ռուս գյուղացիների ապստամբությունը, որը հրաշալի առիթ էր ստեղծել վրացական բանակի հարձակման համար։ Հետևապես Սոչիի շրջանում բռնկված քաղաքացիական պատերազմի պարագայում հայերը ներկայացնում էին ուժ, որի հետ ստիպված էին հաշվի նստել բոլոր շահագրգիռ կողմերը։ Ջինեյով հայերին «սպիտակները» կարողացան կասեցնել շրջկենտրոն Սոչիի վրա ապստամբների առաջխաղացումը, և չի բացառվում, որ վրացական բանակի միջամտությունը հետաձգվել էր մինչև այն պահը, երբ Սուխումի ՀԱՄ-ի անդամների միջոցով հաջողվել էր ստանալ Գագրայի հայության չեզոքության երաշխիքները։ Նաև այս հանգամանքն է բացատրում վրացական բանակի նախնական հաջողությունը, քանի որ Գագրայի և Պիլենկովայի հայությունն իրենից զգալի ռազմական գործուն էր ներկայացնում (տարածքի բնակչության 75 տոկոսը²⁷, 1000 տնտեսություն²⁸), ինչն ապացուցում է նաև հրեք հայկական գյուղերի համառ դիմադրությունը 17 օրվա ընթացքում։ Վրաստանի կառավարությունը ծրագրել էր գրավել Սոչիի շրջանի ամբողջ տարածքը²⁹։ Սուխումի Հայոց ազգային խորհրդի դիմումը Սոչիի ՀԱՄ-ի անդամներին վկայում է, որ դեպքերի զարգացման գործում Աղյերից հյուսիս գտնվող տարածքների հայկական բնակչության դիրքորոշումը զգալի նշանակություն ուներ, քանզի վրացական կողմը Սուխումի ՀԱՄ-ի միջոցով փորձում էր հասնել նաև այդ հատվածի հայության չեզոքությանը։ Բրիտանական հրամանատարությունը վերջնագիր էր ներկայացրել Վրաստանի կառավարությանը, առաջխաղացման դադարեցման պահանջով, ինչպես նաև գորքերը նախկին դիրքերը քաշելու մասին³⁰։ Վրացիները մասամբ ենթարկվեցին վերջնագրի պահանջներին, 1919թ. ապրիլի վերջերին զիջելով Աղյերը³¹։ 1919թ. մայիսի 23-24-ին Թիֆլիսում բանակցությունների ժամանակ վրացական կողմը չափավորեց իր պահանջները և առաջարկեց Սոչիի շրջանը վերածել չեզոք գոտու³²։ Բրիտանական հրամանատարության նախաձեռնությամբ Գագրայի տարածքում կողմերի միջև հաստատվել էր «չեզոք գոտի»³³։ Հայաբնակ Պիլենկովայի ենթաշրջանը հայտնվեց նրա սահմանագծին, կիսվելով՝ «չեզոք» և «վրացական» մասերի³⁴։ Այսպիսով, Աղյերից հյուսիս բնակվող հայերի դիրքորոշումը, ինչպես նաև ամենա վճռական օրերին Պիլենկովայի ենթաշրջանի երեք հայկական գյուղերի զինված դիմադրությունը, կասեցրեցին վրացական բանակի հարձակումը և, հետևապես, սահմանափակեցին վրացական կողմի ձգտումները Սոչիի շրջանի հյուսիսային մասի նկատմամբ մինչև այն պահը, երբ անգլիացիների վերջնագրի հետևանքով Վրաստանի կառավարությունը հրաման տվեց առաջխաղացման դադարեցման մասին։

BENIAMIN MAILYAN
(IOS)

**HAMSHIN ARMENIAN COMMUNITY AS MILITARY AND POLITICAL
FACTOR IN SOCHI – GAGRA REGION IN 1919**

Sochi – Gagra region status was not finally juridically legalized. The question of border evoked the military conflict between Georgia and Russian “White” movement. The violence of Georgian troops had such result self-defence local Armenians. Resistance of Armenian population was not permitted Georgian Army captured of Sochi district.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մանրամասն տե՛ս Մաիլյան Բ., Վրաստանի կառավարությունը և Սոչիի շրջանի համշինահայ համայնքը (1918-1920թթ.)-Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIV, Եր., 2005, էջ 163-180:
2. Պոնոմաջի Ա., Սոչիի վերջին դեպքերը.- «Աշխատավոր», 13. 05. 1919, N 93:
3. Воронович Н.В., “Зеленые” повстанцы на Черноморском побережье. - Деникин-Юденич-Врангель, Мемуары. М.- Лен., 1931, с. 166.
4. Նույն տեղում:
5. Վրաստանի կառավարությունը կոտակել էր Սոչիի ռազմաճակատում Ժողովրդական զվարդիայի ութ զումարտակ ե այլ զանազան զորամասեր և միայն հարմար պահ էր սպասում հարձակման մասին հրամանն արձակելու համար (Воронович Н. В., նշվ. աշխ., էջ 169-170):
6. Воронович Н. В., նշվ. աշխ., էջ 165, 187:
7. События в Сочи. - “Борьба” газета, Тифлис, 28. 04. 1919, N 90.
8. Պոնոմաջի Ա., Սոչիի վերջին դեպքերը.- «Աշխատավոր» թերթ, Թիֆլիս, 15. 05. 1919, N 95:
9. Սոչիի շրջանում վրաց բնակչությունը կազմում էր 5 տոկոս, որը հիմնականում բնակվում էր Պլաստունսկայա գյուղում (Добровольческая армия и Грузия. - “Закавказское слово” газета, Тифлис, 14. 02. 1919, N 23):
10. «Աշխատավոր», 12. 06. 1919, N 115:
11. Պոնոմաջի Ա., նշվ. աշխ., 23. 05. 1919, N 102:
12. Պոնոմաջի Ա., նշվ. աշխ., 15. 05. 1919, N 95:
13. Воронович Н. В., նշվ. աշխ., էջ 167:
14. Պոնոմաջի Ա., նշվ. աշխ., էջ 18. 05. 1919, N 98:
15. Սորձնելով ամբողջ ուշադրությունը հակաբուլշեիկյան ռազմաճակատին, «սպիտակները» մի քանի սակավամարդ վաշտ էին հանել վրացիների դեմ (Воронович Н. В., նշվ. աշխ., էջ 169):
16. 1920թ. մարտի 7-ին Սոչիի ՀԱԽ-ը, հղելով իր ողջույնի խոսքը Ա. Խատիսյանին, վստահեցնում էր «առաջին հնարատր պարագային ազատ Հայրենիք ներգաղթելու ցանկութեամբ» մասին («Աշխատավոր», 25. 03. 1920, N 68):
17. Պոնոմաջի Ա., Սոչիի վերջին դեպքերը.- «Աշխատավոր», 18. 05. 1919, N 98:

18. Սուխումի շրջանի (Արխագիայի) ՀԱԽ-ը աջակցում էր տարածաշրջանում վրացական տիրապետության հաստատմանը (մանրամասն տես Մախլյան Բ., Ջաղաքական իրադրությունը և համշենահայերի կացությունն Արխագիայում 1918-1920թթ.-ՊԲՀ, 2005, N 1, էջ 125-140):
19. 1919թ. ապրիլի 24-ին Գագրայի և Պիլենկովայի Հայկական խորհուրդների նախագահները դիմել էին Վրաստանի ՀԱԽ-ին մամակով, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «...Այդ [ենթա]շրջանների անպաշտպան ու խաղաղակեաց հայությունը ենթակա է վրաց զորքերի անլուր ու անխիղճ հալածանքների: Վրացիների կողմից թալանում են անխտիր բոլոր հայերի ունեցածքը, տանում են անասունները, ձիերը, կողոպատում են հայերի խանութները, ւսհագին թուլ հայեր են ձերբակալած, մեղադրելով նրանց, որ իբր թե նրանք օգնել են Կամատրական զորքերին: Վրաց զինուորների կողմից արատատրում է շրջաններին հայերի դարերով սրբազործած օջաղը՝ լոճաբարելով հայ իգական սեռը... Վրացիների հալածանքները...անցան իրենց չափ ու սահմանը, մանաւանդ Պիլենկովայի [ենթա]շրջանի հայութեան վերաբերմամբ, որտեղ եղան մալ սպանութեան դէպքեր» (Մեմշէկյան տուրիզմը.- «Աշխատավոր», 21. 05. 1919, N 100:) Միևնույն վիճակում էր մալ Ախալքալաքի և Ախալցխայի հայությունը (Մեյրոնյան Ա., Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Եր., 2003, էջ 317: Սիմոնյան Ե., Ախալցխան կրակն օղակում՝ 1917-1921թթ. դեպքերի հուշագրություն, Եր., 2000, էջ 111, 115): 1919թ. մայիսի 16-ին Վրաստանի ՀՅԴ Կենտկոմի անդամներ Տ. Ավեախյանը և Դ. Դավիթխանյանն այցելել էին Սահմանադիր ժողովի փոխնախագահ Լոմթաթիձեին և «յարուցել են...Սուխումի, Ախալքալաքի և Ախալցխայի տեղական ադմինիստրացիայի բռնությունների, թալանների, աւագակութիւնների խնդիրը, որից գլխատրապէս տուժում են հայերը» («Աշխատավոր», 21. 05. 1919, N 100):
20. Մեմշէկյան տուրիզմը. - «Աշխատավոր», 21.05.1919, N 100:
21. 1919թ. մայիսի 3-ին Վրաստանի Ժողովրդական գվարդիայի հրամանատար Վ. Ջուլեիլին գրանցել էր օրագրում. «В час дня наша колонна выступила из Гагр для обезоруживания армянских горных поселков. Не хотелось новых насилий и новой борьбы, но все средства иссякли и терпение истощилось...» (Джугели В., Тяжелый крест: записки народогвардейца. Тифлис, 1920, с. 146):
22. Պոմտացի Ա., Սոչիի վերջին դեպքերը.- «Աշխատավոր», 05.06.1919, N 109:
23. 1919թ. մայիսի 24-ին Վրաստանի վարչապետ Ն. Ժորդանիան բողոքում էր անգլիացի գեմ. Պիչին, թե «հայերը Կամատրականների առաջապահ զորամասերում են գտնուում» (Մատուրեան Ա., Վրացի միշնէփկները եւ անգլիական զորավարները.-«Հայրենիք», Բոստոն, N 4, փետրվար 1928, էջ 151: Մանրամասն տես Մախլյան Բ., Համշենահայերի զորամասը Կամավորական քանակի շարքերում (1919-1920թթ.). - Մերձավոր Արևելք, II, Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ: Հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2005, էջ 122-126):
24. Պոմտացի Ա., Դրությունը Սոչիի շրջանում. - «Աշխատավոր», 10. 06. 1919, N 113:
25. Նույն տեղում:

26. Պոնտացի Ա., Սոչիի վերջին անցքերը . - «Աշխատավոր», 23. 05. 1919, N 102:
27. «Աշխատավոր», 21. 05. 1919, N 100:
28. «Աշխատավոր», 05. 06. 1919, N 109:
29. Այդ մտադրության մասին է վկայում Վրաստանի արտգործնախարար Ե. Գեգեճկորիի հայտարարությունը, թե «Սոչիի շրջանի վերաբերյալ ես պարտավոր եմ հայտնել, որ մենք չենք հրաժարվում մեր հավակնություններից» (Учредительное Собрание, 17 апреля 1919г. - «Кавказское слово» газета, Тифлис, 25. 04. 1919, N 75): Փարիզի խաղաղարար վեհաժողովում 1919թ. մայիսի 1-ին տարածած Վրաստանի պատվիրակության «Հուշագիրը» պահանջում էր ճանաչել Տուափսեից 14 կմ դեպի հարավ գտնվող Մուկոփսե գետն իրրև Վրաստանի հյուսիս-արևմտյան սահման, ինչն ավելի էր քան Սոչիի շրջանի բուն տարածքը (История Абхазии. Гудаута, 1993, с. 302):
30. Лукомский А. С., Из воспоминаний. - Архив Русской Революции изданный И. В. Гессеном, т. VI. Берлин, 1922, с. 119.
31. Воронович Н. В., «Зеленые» повстанцы., с. 170:
32. Деникин-Юденич-Врангель, Мемуары, с. 102:
33. Фавицкий В., Зеленая армия в Черноморье. - «Пролетарская революция», Исторический журнал Испарта, N 8-9, 1924, с. 52, схема N 2:
34. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 1 շրջ: